

նապէս տալիս է նա երկարատեւ աշխատելու ընդունակութեան ապահովութիւն, հոգու աւելի բաւականութիւն, աւելի խորին ու ապահով ծերութիւն. ամէն տնօրէնի նա տալիս է հիմն լաւորակ տնօրէնութեան համար. կառավարութեան տալիս է միջոց խաղաղութիւն ու կարգ պահպանելու հասարակական կեանքի մէջ. ամէնքին չափ է տալիս չափելու՝ թէ որքան առողջ միտք կայ մի ժողովրդի մէջ, և որքան յառաջ է գնացել սա քաղաքակրթութեան ճանապարհի վերայ:

(Թարգմ.) ԲԺ. Մ. Զ.

ՄԱՐԴՈՒ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ԿԵՆԴԱՆՈՒՑ.

Ոչ մի գիտութիւն այնպիսի արգասաբեր հետեանք ու փառաւոր յաղթանակներ չէ ներկայացնում գիտնական աշխարհում, ինչպէս ներկայ դարիս բնախուզութիւնը. ուստի և չը պիտի զարմանալ, որ դա միակ օրինակելի գիտութիւն է համարուած: Սակայն այդ գիտութեան ներկայացուցիչների աչքին մի տարօրինակ բան էր երեւում, երբոր հուշակաւոր բնախոյզներից մինը բնագիտութեան սահմանի վերայ խօսելով մատնացոյց արեց աշխարհի հանելուկների վերայ, որոնք բնախուզութեան համար ընդմիջտ անլուծանելի պիտի մնան: Ignoramus ignorabimus.

Այդ անլուծանելի աշխարհի հանելուկներին վերադրում է Դէ բուռ Բալմոնդ գիտակից կեանքը, սկսած ամենապարզ զօրութիւններից մինչև ամենաբարձր մոլորի և կամքի գործողութիւնները: Թէ ինչպէս նիւթերի ի միասին գործելուց, ատոմների միաւորութիւնից կամ անջատումից մի որ և է հոգեկան վիճակ, մի զգայութիւն յառաջ է գալիս գորան մեր խոհականութիւնը չէ կարողանում հասնել: Բոլոր հոգեկան վիճակները, զգացողութիւնները, յիշողութիւններն, երեւակայութիւնները, մտքերը զգացումները, ձգտումները . . . այնքան զանազանվում են բնալուծական—ֆիզիքական երեւոյթներից, որ նոցա բնաւ համեմատել չէ կարելի այդ գործարանական երեւոյթների հետ: Ուստի և մի անմիտ բան է, եթէ որ նիւթա-

պաշտը հոգեկան վիճակները բացատրել է կամենում որպէս ուղեղի գործողութիւններ, և նա կարծում է որ ուղեղը հոգեկան վիճակները ճիշտ այնպէս է արտագրում ինչպէս լեարդը՝ մաղձ և երիկամունքները՝ մէզ:

Այսպէս ուրեմն, բնախուղութեան տեսակէտից գիտակից կեանքը մի անհասկանալի հանելուկ է մնում մեզ համար, իսկ մեր միտքը, որ ամէն մի հետեանքին համապատասխան պատճառ է որոնում, հարկադրվում է ընդունելու որ բոլորովին զանազան է նիւթերից գիտակից վիճակների հիմքը, որ մենք հոգի ենք անուանում և տալիս ենք այն ամեն էակներին, որոնց մէջ հոգեկան վիճակներ ենք նկատում:

Փորձառութիւնը ու նկատողութիւնը մեզ սովորեցնում են, որ կենդանիների և մարդկան հոգեկան վիճակները միմեանց հետ շատ նմանութիւն ունին, և թէ մենք մարդիկս կենդանեաց մէջ շատ բան ենք նկատում, ինչ որ մեր անձի վերայ փորձել, տեսել ենք: Ոմանք սրտից այն հետեանքն են հանել որ կենդանիների և մարդկան մէջ մի էական տարբերութիւն չկայ և թէ կենդանին մի անկատար մարդ կամ մարդս մի կատարեալ կենդանի է: Քննենք այս խնդիրը, թէ արդեօք մարդկան և կենդանիների մէջ եղած տարբերութիւնը էական է, թէ մի աստիճանական զանազանութիւն է. այս խնդրի լուծումը ամենամեծ նշանակութիւն ունի մեզ համար, որովհետեւ գորանից կախուած է այն խնդրի լուծումը, թէ մարդուս հոգին անմահ է:

Անվիճելի է որ կենդանին իր հոգեկան կեանքում նմանութիւն ունի մարդու հետ: Կենդանին ունի զգայութիւններ և զգացողութիւններ. նա տեսնում է, լսում է, հոտոտում է և լն. կարողանում է առարկաներ մի խանցից զանազանել և իրերի հեռավորութեան, մեծութեան և ձևի մասին գաղափարներ կազմել: Եւ շատ անհիմն է մերժել, թէ կենդանիները զուրկ են մտաւոր պատկերներից նոցա վերայ պէտք է մեքենաների պէս նայել և նոցա բոլոր շարժողութիւնները առարկաների նկատմամբ անդրադարձ շարժողութեամբ բացատրել, ինչպէս որ այդ Գեկարո և նորերից շատերը ասել են: Քանի որ կենդանին ոչ թէ միայն զգացողական գործարան ունի մեզ պէս, այլ և այդ զգացողական գործարանի գործածութիւնը այն

ձեռով է լինում, ինչպէս մերինը: Միայն բաւական է մի թեթեւակնարկ ձգել կենդանիների կեանքի վերայ, թէ ինչպէս նոքա միմեանց որոնում են, միմեանցից փախչում են, միմեանց հաշածում են, իրանց սնունդը որոնում և յափշտակում են. այս ամենը մեզ պարզ ցոյց է տալիս, որ նոքա այդ բոլորի գիտակցութիւնը ունին:

Բացի դորանից կենդանին ունի ինքնագգացողութիւն. նա մի որ և է ցաւ զգում է որպէս իր սեփական ցաւ, ապա թէ ոչ նա չէր խուսափիլ դորանից և ոչ էլ դորա դէմ օգնութեան միջոցներ կորոնէր. նա ունի իր զգացողութեան, տեսողութեան, լսողութեան գիտակցութիւնը, ապա թէ ոչ իր աչքն ու ականջը չէր դարձնիլ դէպի մի որ և է առարկայ լսելու և տեսնելու համար: Սակայն ասածներից դեռ ևս չէ կարելի եզրակացնել, թէ կենդանին ինքնագիտակցութիւն ունի: Ակներեւ է որ կենդանին ունի յիշողութիւն, նա յիշում է առաջուայ զգացածները, ախորժ և անախորժ փորձառութիւնները, շուներ ճանաչում է իր տիրոջ, անասունը վերստին գտնում է իր գոմը. ձին իր մի քանի անգամ գնացած ճանապարհը տիրոջից աւելի լաւ է ճանաչում. նաև չէ կարելի բոլորովին մերժել, թէ կենդանիներն երեւակայութիւն չունին. նկատվում է, որ շները երազում են, և քնի մէջ հայում, և եթէ կենդանիները ջրբուելուց յետոյ, կերակրի ետեից են վազում, նշանակում է որ նոքա այդ առարկան պատկերացնում են: Եթէ գառնուկը առաջուայ չրտեսնուած գայլից դողալով փախչում է և ձիերը գազանանոցի առջև անցնելիս անհանգիստ են լինում և երկիւղ կրում, պէտք է որ նոքա իրանց ռպառնացող վտանգի մասին մի պատկերացում ունենան, Կենդանիներն ունենում են նոյնպէս և ընդհանուր պատկերացումներ. այսպէս օրինակ, եթէ թութակը միանգամ լսում է, որ շանը կօկօ անունով են կանչում, այնպէս որ նա իր համար մի ընդհանուր պատկեր է կազմում: Երբ ֆրանսիացիներ Սուեզի ջրանցքը փորում էին նոյա մօտ գալիս էին շատ պատկուճներ (գրիֆոներ) առանց երկիւղ կրելու մարդկանցից, բայց երբ ֆրանսիացիներ սկսեցին տյո կենդանիներին որսալ, դոքա սկսան երկիւղ կրել այն տեսակ եւրոպական ձեռով հագնուած մարդկերանցից, ինչպէս որ Պրան-

օրացիք էին հագնուած, բայց չէին երկնչում բեղուներից, այդպէս նոքա իրանց թշնամու մասին մի ընդհանուր պատկեր էին կազմել— Երեւում է որ կենդանիները բնական մեծ հասկացողութիւն էլ ունին. նոքա զարմանալի ճարպիկութեամբ նպատակին յարմար միջոցներ գործ դնելով կարողանում են սնունդ գտնել, չափազանց խորամանկութեամբ և նենգութեամբ որս անել, նոքա իմաստուն հոգացողութեամբ ձմերուայ համար պաշար են հաւաքում իւրաքանչիւր կենդանի ոչ թէ միայն կարողանում է իրան յարմար սնունդ ընտրել, այլ և երբոր հիւանդ է գիտէ թէ ինչ խոտ նորան կը փշկէ, ծաւկեր թռչունը նոր Դրանադայում շարունակ թռչնաւոր օձերով է կերակրւում և երբ մի թռչնաւոր օձ նորան կխայթէ, իսկոյն վէժիւկ կոչուած բոյսի մի քանի տերեւն է ուտում. մի նենգը այդ բանը նկատելով գտաւ, որ այդ բոյսի հիւթը բուժիչ յատկութիւն ունի թռչնաւոր օձի խայթոցի դէմ, այդ ժամանակից սկսած վէժիւկի հիւթը սկսան գործ դնել թռչնաւոր օձերի խայթածների դէմ, որ և յաջող հետեանքներ էր ունենում: Շատ զարմանալի է նաև որ տեղափոխիկ թռչունները ամեն ճարտարութեամբ ժամանակին գալթում են հեռու երկիրներ իրանց սնունդը որոնելու համար, քանի որ իրանց առաջուայ բնական տեղում այդ չեն գտնում: Յայտնի է որ ամեն տարի ծիծեռնակը թռչում է Սենեգամբիա և ուրիշ երկիրներ, սոխակը նեղոսեան հովիտը ևլն. և երբ գարուն է գալիս, գոքա վերադառնում են իրանց առաջուայ տեղը: Ոչ նուազ զարմանալի է նաև այն հանգամանքը, թէ ինչպէս կենդանիները մի որ և է վտանգի միջոցին աշխատում են թշնամիներից ազատուել: Եւ եթէ դիտելու լինենք թէ ինչպէս կենդանիներն իրանց ձագերի համար հոգս տանում, նոցա համար նպատակայարմար բնակարաններ են կառուցանում, սնունդ են մատակարարում և վտանգի միջոցին նոցա պաշտպանում և պահպանում, այն ժամանակ կրտսնները որ այդ բոլոր գործունէութեան մէջ հասկացողութիւն և նկատողութիւն է երևում: Սակայն մեզ կասկածելի է թւում, որ նոքա առհասարակ հասկացողութեամբ և դատողութեամբ գործելու լինին որովհետեւ, եթէ կենդանին մըտածողութեամբ գործէր, այն ժամանակ անպագայում պատա-

Հելլե իրողութիւնները պէտք է որ առաջուց իմանար: Մենք տեսնուած ենք որ մեղուները մեղր են հաւաքում ձմերուկայ համար, որը դեռ ևս իրանք չեն ճանաչում: գիշերային թիթեռնիկը իր ածած ձուերը խառով է ծածկում ցրտից պաշտպանելու համար: Բայց նա դեռ ևս ցուրտը չէ իմանում, և ահա այդպիսի օրինակներ շատ կան կենդանական աշխարհում: Եւ եթէ իսկապէս դոցա գործողութեանց մէջ մտածողութիւն չի-
նէր, այն ժամանակ մենք կենդանիներին պիտի վերագրէինք ապագայի գիտակցութիւնը, որին մինչև անգամ մարդն էլ անընդունակ է: Եւ եթէ կենդանիներ իսկապէս մտածողութեամբ և հասկացողութեամբ գործէին, այն ժամանակ նոքա այնպէս յաճախ իրանց կորստեան համար չէին գործել: Մեղուն սաստիկ խայթելուց զկնի ոչնչանում է: Նա իր կեանքը զոհում է ամբողջ մեղուների խմբին առանց իմանալու: Բացի դրանից կենդանիների մէջ միւսնոյն ժամանակ հասկացողութեան և մրտաճգողութեան պակասութիւնը շատ է երեւում: Այն թռչուններն որոնց բոյնը ձագերի հետ միասին վանդակի մէջ են դնում, հոգս են տանում իրանց ձագերին սնունդ մատակարարելու համար այնչափ ժամանակ մինչև որ ձագերը մեծանում են, բայց նոքա դեռ ևս չեն հասկանում որ իրանց ձագերը վանդակում փակուած լինելով անկարող են սնունդ գրտնելու: Եթէ թուխս նստած թռչունի տակից ձուեր հանեն, այնու ամենայնիւ նա բաւական ժամանակ աննպատակ թուխս է նստում դատարկ բնի մէջ: Եւ եթէ կատուից գողանում են իր փոքր ինչ մեծացած ձագերը և սոցա տեղ ծածուկ ուրիշ կատուի աւելի փոքրիկ ձագերը գնեն, նա սոցա առժամանակ կը կերակրէ, յետոյ նա նոցա կերակրելու համար մկներ է բերում, որոնք իւր սեփական ձագերին թէւ յարմար կլինէին: Բայց այժմեան ձագերը դեռ ևս այնքան զարգացած չլինելով չեն կարողանում նրանցով կերակրուել և սովամահ կորնչում են իրանց խնամատար մօր ձեռքով: Եթէ որ կրիցետուս, (cricetus) գիշերային կենդանին թռչունի թեւերը փարգում է, որպէս զի նա այլ ևս թռչել չկարողանայ, այդ նա շատ նպատակայարմար է անում: Բայց նա նոյն գործողութիւնը աննպատակ կատարում է և սատկած թռչունների վերաբերմամբ: Կենդանիների մէջ մեր նկատած իրողութիւնները մեզ պարզ ցոյց են տալիս

սր նորա, վերիվերոյ ցոյց տուած հասկացողութեան կից մեծ անհասկացողութիւն էլ ունին, և առհասարակ մեզ կասկածելի է թւում. թէ արդեօք կենդանիների մէջ իսկական դատողութիւն և մտածողութիւն տեղի ունի՞ն. Հէնց այդ է պատճառ, որ մարդիկ շատ հեշտութեամբ չեն կարողանում կենդանիների ներքին աշխարհի մասին վճիռ ապա: Մենք եթէ հակումն ունենք մեր սեփական հոգեկան վիճակները, զգացումը, մտածելը, կամենալը արտաքին աշխարհում արտայայտել և առարկաներին իսկոյն նոյնը վերագրել, Այդ մենք անում ենք գլխաւորապէս այնպիսի կենդանիների վերաբերմամբ, որոնցից մարդիկ օգտւում են կամ բաւականութիւն են ստանում և որոնց հետ սերտ յարաբերութիւն ունին: Կառապանը ինչե՞ր չէ պատմում իր ձիու խելօքութեան՝ որսորդը իր որսկանի խորամանկութեան մասին, որոնք այնպէս են կարծում իբր թէ կենդանին հասկանում և զգում է այն ամենը ինչ որ նուրբ ապում են. թէև անուրանալի է, որ կենդանեաց ներքին աշխարհի մասին պատմութեանը պարունակւում են իրանց մէջ փոքր իշատէ ճշմարտութիւն, բայց մեծ մասամբ մեզ մութն են մնում և անբացատրելի:

Որպէս զի մարդկան և կենդանիների մէջ եղած զանազանութիւնը ճիշտ որոշման, հարկաւոր է խօսել գլխաւորապէս այն հոգեկան կարողութեանց մասին, որոնք կենդանիների մէջ չեն գտնւում:

Նախ յօդաւորեալ վերջն. թէև կենդանին ևս ունի մի տեսակ լեզու, այն է ֆիզիքական գործողութիւններով, ծամածուռ շարժողութիւններով, ձայնական հնչիւններով կարողանում է արտայայտել ցաւի, երկիւղի, հաճութեան և ըն զգացումներ, ոակայն նա չունի այնպիսի լեզու, որ բառերով կարողանայր զգացածները արտայայտել: Մինչև անգամ կենդանիներից մի քանիսի լեզուի գործարանը շատ նման է մարդու լեզուին, ուստի եթէ որ յօդաւորեալ լեզուի արտայայտութիւնը ֆիզիքաւոր գործողութիւններից կախումն ունենար, այն ժամանակի կենդանին ևս նոյնը պիտի անէր, ինչ որ մարդը: Սակայն մարդկան լեզուն կենդանիների լեզուից շատ մեծ առաւելութիւն է ներկայացնում. մէկ խօսքով նա է մարդկան մտածողութեան պարզ յայտարարը: Խօսքը ոչ թէ մի ձայնական հն-

չիւն է, այլ մի այնպիսի կամուռոր հնչիւն է, որ մի միտք արտայայտում, և թէ միւսնոյն միտքը կարելի է սուրիչ հնչիւնով արտայայտել. ուստի և շատ սխալ է կարծել թէ լեզուն բանականութեան ստեղծիչ է, և կամ թէ բանականութիւնը առանց լեզուի չէ կարող գոյութիւն ունենալ, թէև ճշմարիտ է, որ լեզուն ամենանշանաւոր օժանդակ միջոց է բանականութեան կազմակերպութեան համար, բայց նա բանականութեան գոյութիւնը առաջուց ենթադրում է, որի յայտարարն ինքն է։

Եթէ մինք առաջին անգամ մի որոշ խօսք է արտասանում, այդ նշանակում է որ նա մի միտք, մի մտապատկեր հնչիւնի հետ կապակցած է. այդ տեղ նոյն լինում է մի միտք և ապա նորա կոպակցութիւնը ձայնական հնչիւնի հետ։ Այն բանը, որով մենք մի առարկայ անսլանդում ենք, ցոյց է տալիս միշտ մի ընդհանուր միտք, սորանով և մենք ճանաչում և անուանում ենք հատ հատ առարկաներ։ Եթէ մենք կամենում ենք մի առարկայի անուն տալ, մենք չենք կարող նորա բոլոր յատկութիւնները մի ձայնական հնչիւնով արտայայտել, այլ այդ յատկութիւնների միջից մենք այնպիսին ենք ընտրում, որ յատուկ է բոլոր միանման առարկաներին այդ ընդհանուր մտապատկերը մենք արտայայտում ենք մի հնչիւնով, և դորանով մենք կոչում ենք միւսնոյն տեսակի ամեն մի առարկան։ Այդպէս օրինակ մարդ բառը զանազան լեզուներում ոչ թէ մի որոշ մարդ է նշանակում, այլ մի ընդհանուր յատկութիւն, այն է «մահկանացու», «մտածող», Զի բառը նշանակում է «վազող», թռչունը — «թռչող», կրակը — լուսաւորող, ճառագայթող, Դուստր բառը արիական լեզուի մէջ նշանակում է «կթող», որովհետև արիական ազգեր գլխաւորապէս անասնաբուծութեամբ զբաղւում էին և նոցա մէջ անասուններ կթելու հոգսը ազըրկերը պիտի հոգային, ուստի իրանց պարապմունքի համաձայն կոչուեցան գուստր։ Մաքս Միլլէր ասում է «որ մարդ միայն այն ժամանակ կարող էր ծառի, գետի, կենդանու անուն տալ, երբոր նա միայն մի ընդհանուր որոշիչ յատկութիւն կրգտնէր։ Այդպէս ուրեմն լեզուն նախապէս ենթադրում է վերացման (abstraction) և ընդհանուր գաղափարներ կազմելու ընդունակութիւնը։ Յայտնի է, որ կենդանին այդ ընդունակութիւնը չունի, ապա թէ ոչ նա ևս մարդու նման մի յօգաւորեալ լեզու

կազմակերպել պիտի կարողանար: Կենդանին չունի լեզու, որովհետեւ խօսել չէ իմանում, և այդ չէ կարող լինել, քանի որ նա գաղափարներից և մտապատկերներից զուրկ է: Իրաւամբ ասումէ Մաքս Միլլէրը, լեզուն մեր Բուքիկոնն է, և ոչ մի կենդանի չէ կարող գորանից երբ և իցէ անցնել, այս է մեր իրական պատասխանը այն անձինքների դէմ, որոնք զարգացման մասին խօսում են, որոնք հաւատում են որ նոքա մարդկային ամեն ընդունակութեանց սկզբնական սաղմերը կապիկների մէջ են գտնում, և որոնք հնարաւորութեան գաղափարի հիման վերայ ասում են թէ մարդը լի բարւոքած, կատարելագործուած կենդանի է և գոյութեան սկզբնական կուռի մէջ յայտնակ տանող գիւցաղն: Լեզուն աւելի շօշափելի որոշիչ յատկանիշ է մարդու համար, քան թէ ուղեղի ծալքը, կամ գանկի կազմուածքը:

(Հարուկակիլ) Թարգմ. ՍԱՐԳԻՍ Տ. ԳԱՐՐԻԷԼԵԱՆՑ

ԱԶԳԱՅԻՆ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՄԱԿԱՐ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

ՃԱՆԱԳԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ

(Նարուհայ-Նիւն)

15ին Սեպտեմբերի 3 ժամ 5 րոպէ կեսօրից յետ, երբ նորին Օծութիւնը բերող առանձին գնացքը ծանրութեամբ մտնեցաւ Թիֆլիզի Կայարանին, սորա պատշգամբում ժողոված Հայերն և համքարներն իրանց դրօշակներով թնդացրին օդը, Կեցցէ՛ աղաղակներով: Կայտրանի պատշգամբում դիմաւորեցին Վեհափառ Հայրապետին Թիֆլիզի քաղաքագլուխն, ոստիկանապետն և այլ պատուաւոր քաղաքացիք: Նորին Օծութիւնը ուղեկցութեամբ իւր պաշտօնեաների անցաւ բազմութեան միջով և մտաւ կայսերական սենեակներն, ուր նրան ներկայացան շատ պատուաւոր անձինք: Դուրսը պատրաստ կանգնած էր քառա-